

Чедомир Илић

Милутин Ускоковић

VULKAN
IZDAVAŠTVO

Београд, 2019.

Copyright @ 2019 за ово издање Вулкан издаваштво

ISBN 978-86-10-02680-1

Ова књига штампана је на природном рециклираном папиру од дрвећа које расте у одрживим шумама. Процес производње у потпуности је у складу са свим важећим прописима Министарства животне средине и просторног планирања Републике Србије.

ЧЕДОМИР ИЛИЋ, ЧОВЕК БЕЗ РАВНОТЕЖЕ

У својој чувеној *Историји нове српске књижевности* (1914), Јован Скерлић је приметио да неком „чудном случајношћу“ у првој деценији XX века умиру многи значајни српски писци. Најпре, 1904. Јован Јовановић Змај, 1905. Јанко Веселиновић, 1906. Стеван Сремац, 1908. Милован Глишић, Симо Матавуљ и Радоје Домановић, те 1910. Лаза Костић. Књижевном сценом су, по природи ствари, завладали млади писци, међу којима је истакнуто место заузимао Милутин Ускоковић (1884-1915). У тренутку када је Јован Скерлић завршавао *Историју нове српске књижевности*, Милутин Ускоковић имао је тек тридесет година, али веома значајан књижевни опус: две збирке кратке поетске прозе, *Под живојом* (1905) и *Vitae fragmenta* (1908); два романа, *Дошљаци* (1910) и *Чедомир Илић* (1914), и једну збирку приповедака, *Кад руже цвешају* (1911). У тадашњој периодици, Ускоковић је објавио преко тридесет приповедака, а планирао је и публикавање збирке *Усуши*.

Међутим, ова збирка је објављена након пола века од пишчеве преране и трагичне смрти.

Милутин Ускоковић је стварао у време великих, одсудних промена у Србији; како у погледу културних, тако и у погледу политичких прилика (Мајски преврат 1903. године, увођење парламентарне демократије, тријумф Радикалне странке, царински рат, Балкански ратови, Први светски рат). Дакле, у питању је, као и много пута касније у историји Србије, време горљивог оптимизма, али и време изневерених очекивања. Ускоковић је, будући правник по образовању, а песник по духу и души, дубоко разумевао све невоље, готово порођајне муке, које је трпео његов народ на путу ка цивилизацијском напретку.

У потрази за новом, модерном поетиком, Ускоковић је пронашао прозни модел којим је успео да изрази егзистенцијалне ломове интелектуалаца у Србији на почетку XX века. Осцилујући између најбоље традиције европског реализма и модерног правца у приповедању, Ускоковић кроз призму појединачног искуства ликова (Чедомира, Вишње, Радоја, Беле, Зарије) критички приказује стварност негостољубивог Београда, заосталих варошица, корумпираних посланика, студената који ће тек постати корумпирани. У том смислу, проза Милутина Ускоковића представља незаобилазну карику у развојном низу српске прозе од Милована Видаковића, Јакова Игњатовића, Светолика Ранковића (Скерлић), те његових савременика Вељка Милићевића и Исидоре Секулић (Б. Стојановић Пантовић). Ускоковићева „проза душе“ (Ј. Ахметагић) успева да у традицију српског приповедања уведе тип пасивног јунака

интелектуалца, који не може или не жели да се ухвати укоштац са „силама немерљивим“, како ће то нешто касније показати Растко Петровић у истоименом роману који се, као и *Чедомир Илић* догађа у Београду. Коначно, Ускоковићево наслеђе препознајемо и у *Дневнику о Чарнојевићу* Милоша Црњанског, те у прози Александра Тишме и Борислава Пекића (М. Недић).

Роман *Чедомир Илић*, пре него што је у целини штампан 1914. године, публикован је у наставцима у београдском часопису *Дело* 1911. и 1912. године, под називом *Хроми идеали*. Ове две верзије се разликују, али реч је о истом роману јер измене нису биле таквог обима и значаја, који би утицао на основну замисао дела (Р. Ивановић, М. Недић). Међутим, промена назива указује на Ускоковићеву свест о томе да је, радећи на коначној верзији рукописа, створио пре свега роман лика, прецизније, роман ликова (Ј. Ахметагић).

Реч је, дакле, о младом студенту филозофије Чедомиру Илићу, који из унутрашњости, тачније из Ваљева, долази у Београд да се школује. Син „чиновничкиња са малим квалификацијама“ и маловарошке каһиперке чији је отац био бирократа из доба првих чиновничких влада у Србији, Чедомир је одрастао гледајући оца како се непрестано довија и понижава како би породици обезбедио пристојан живот. Мајка и сестра су расипале тешко стечени новац, непрестано покушавајући да одрже илузију господског живота. Дечак је у најранијем детињству схватио да ће његова срећа бити условљена искључиво образовањем. Са шест година, Чедомир је захтевао да га упишу у школу јер је

већ тада умео да чита и пише. Учећи сам из сестриног буквара, Чедомир је почео да се спрема за велика дела. Читао је све што му је долазило до руке; школа му је ишла лако, као вода. Имао је све саме петице, те га је учитељ, који је за свој рачун учио немачки, називао вундеркиндом. Чедомир Илић је „већ тада себе прогласио великим човеком“.

На тренутке, Чедомир Илић нас подсећа на Балзаковог јунака, Ежена де Растињака: сиромашни студент долази у престоницу, решен да је освоји. Но, Милутин Ускоковић наративно освешћено гради лик амбивалентног интелектуалца који своје идеолошке, идејне и емотивне дилеме решава пасивношћу или бирањем мање трновитог пута. На самом почетку свога студирања на Великој школи, јунак се опијао књигама и новостеченим знањима. Живео је скромно, издржавао се радећи као приватни учитељ, давањем лекција средњошколцима. Речју – „живео је само духом“. Био је симпатизер социјалиста, потписивао је резолуције, мрзео је богаташку класу и надасве – волео је слободу!

Након две године, Чедомир долази у сукоб са мајком и сестром, одриче се очевине и од тог тренутка, остаје потпуно сам, искорењен. Он више нема завичаја, дома, породице. Њему је остао само Београд који је место беспштедне борбе за опстанак; Београд који се врло лако претвара у гробље изгубљених илузија. Те јесени Чедомир је упознао Вишњу Лазаревић, седамнаестогодишњу ученицу из Чачка која се spremала да постане учитељица. Између двоје младих развило се најпре пријатељство, а затим и љубав. Вишња је била лепа, топла девојка, бистрог ума. Иако патријархално васпитана, Вишња је током свога

одростања и образовања, стекла свест о положају жена у Србији. Она увиђа да је „женска страна подјармљена туђој вољи, туђим мишљењима, теретним обичајима који су створили друштво и ток ствари.“ Вишња је, особито, након боравака у свом родном Чачку, осећала својеврсну „оскудицу слободе“. Упркос деловању патријархалне друштвене заједнице, Вишња је јунакиња која успева да се избори са Чедомировим набујалим интелектом и сензуалношћу, са захтевима породице и средине. Разумна и практична, ова девојка бира самачки живот маловарошке учитељице. Ипак, на самом крају романа откривамо колику је жртву Вишња поднела.

С друге стране, Чедомир је, како то проницљиво примећује његова рођака Каја, човек чији је карактер „неодређен, несталан, неодважан, слаб“, баш попут свог претходника Ужичанина Милоша Кремића, главног јунака првог Ускоковићевог романа *Дошљаци*. Наиме, Чедомир се допадао Бели Матовић, девојци чијег је брата подучавао. Бела је површна, каприциозна девојка којој су родитељи повлађивали у свим захтевима јер су осећали кривицу због њеног хендикепа. Бела се, услед родитељске непажње повредила у детињству, те је остала хрома. На самом почетку романа Белин отац је у затвору због велеиздаје, па породица Матовић скромно живи. После политичког преврата Белин отац постаје министар и Бела, осокољена новим статусом пожељне удаваче, постаје слободнија у изражавању својих наклоности према младом студенту. Истовремено, њена мајка види Чедомира као изузетну прилику за њену хрому и недовољно образовану кћерку.

Чедомир Илић се нашао на животном раскршћу. Студије је успешно приводио крају, ближио се тренутак када је требало заузети своје место у друштвеној заједници. У Чедомиру су почели сукоби за које он није имао довољно снаге. С временом, променио је политичка уверења и животне навике; разум и емоције водиле су борбу у његовој малаксалој души. Знао је само једно: „Он је био сиромашан ђак, без родбине, без сигурног прихода, без пријатељских веза и заштитника, права друштвена нула, некористан никоме и који се никога не тиче“. Дакле, са једне стране Вишња, „слободна, зрела, цела“, Вишња коју је волео. С друге стране Бела, податна, жељна љубави услед изолованости коју је проузроковала хромост; Бела коју није могао оставити. Женидба са Белом би истовремено била и успон на друштвеној лествици. Чедомир није могао да се одлучи; чинило му се да ће, у сваком случају, изгубити нешто своје, нешто драгоцено. Илић је избегавао обе девојке и потпуно се повукао у свет књига, односно, у свој свет. Међутим, сумња у валидност сопствене филозофске поставке почела је да га изједа. У том тренутку, Чедомиру Илићу се брак са Белом учинио као излаз из егзистенцијалне кризе, при чему се од њега ништа није тражило. Након Чедомирове женидбе са Белом, уследило је свадбено путовање у Париз и студијско усавршавање на Сорбони. Накратко, Чедомир је био задовољан својим животом. Ипак, Бела није делила његово одушевљење Паризом. Недостајала јој је мајка, била је усамљена јер за француски језик и културу није била нимало заинтересована. Док је Чедомир занесено откривао дражи велике француске престонице, Бела

је туговала за српском кухињом. Разлике у образовању и интересовањима између ово двоје младих људи биле су непремостиве. Чедомир је, као и до тада, био окренут себи и својим доктринама; он је волео Белу онолико колико му је то његова егоистичка природа дозвољавала. Једноставно, Чедомир није могао против себе и свађе су постале свакодневица. Такав, готово неподношљиви живот прекинула је вест о смрти Белиног оца. Супружници су се вратили у Београд. Белин отац умире као скромни средњошколски професор јер је, услед пораза његових реформистичких идеја у пољопривреди, поднео оставку на место министра. Чедомир се после сахране враћа у Париз, али, захваљујући таштиној интервенцији, остаје без стипендије. Морао је да напусти универзитет. У Србији га је чекала Бела и државна служба, те је почео да предаје у једној београдској гимназији. Предавао је латински, сукобљавао се са колегама и директором, ђаци га нису поштовали и, коначно, суплентска плата је била веома мала. Како би уштедели, Бела и Чедомир су одлучили да живе код Белине мајке. Чедомир је дању радио у гимназији, а ноћу лутао у потрази за пријатељском речју која би осветлила његов живот без смисла.

Чедомир је највише времена проводио у друштву свог старог познаника Зарије Ристића, несвршеног матуранта који је, неко време, ванредно похађао Велику школу. Зарију је знао још из студентских дана. Зарија је био луталица, боем, пијанац који са собом стално носио своју књижицу афоризама *Гром-мисли*. Чедомир је искрено волео Зарију, иако су били сасвим супротних погледа на живот и

филозофију. Будући веома проницљив, начитан, а можда и пречитан за прилике у којима је живео, Зарија је презрео науку и академски поредак. Постао је огорчени противник свеколиког системског промишљања, скептик који је покушавао да живи по „правилима срца“. У роману *Чедомир Илић* кафана постаје својеврсни хронотоп. То је место у коме се укида друштвена хијерархија и дистанца између сталежа: „Поред глумца седео је трговац, поре студента официр, поред чиновника обућар.“ Кафана је, баш услед специфичне, карневалске слободе у понашању и изражавању, простор у коме свезнајући приповедач даје прилику јунацима да изнесу своја идејна полазишта која су, у ствари, кључна за овај роман.

Од почетка њиховог друговања, Зарија упозорава Чедомира на чињеницу „да свет не воли паметније од себе“, да треба уживати у младости и природи, да „велика дела долазе сама по себи“ и да је, заправо, све релативно. Иако епизодни лик, Зарија Ристић има значајну функцију у роману, како на плану идеја, тако и на морфолошко-структурном нивоу јер коментарише и усмерава радњу у роману (Ј. Ахметагић). Приповедач га назива „пијаним мудрацем“ и његове речи имају пророчку функцију у романескном свету *Чедомира Илића*.

Сви јунаци и јунакиње у Ускоковићевом роману дубоко су обележени *ирелазним*, лиминалним потенцијалом времена у коме живе. Радња романа је смештена у период од 1900. до 1906. или 1907. године, не можемо са сигурношћу тврдити, јер тренутак јунакове смрти и Вишњине патње, није прецизно датиран. Но, реч је свакако о првој

деценији двадесетог века. То је време када у Србији симултано постоје традиционалне, конзервативне вредности, али се појављују и нове, модерније, грађанске тенденције; но у свету се и оне критички разматрају. Сви јунаци/јунакиње су приморани да изналазе сопствена егзистенцијална решења, само што су неки/е успешнији у томе. Вишња, Бела и Зарија преживљавају, док Чедомир не успева да се избори са животом.

Могли бисмо приметити извесну градацију у Чедомировим поразима. Најпре, он доживљава крах својих политичких уверења: мењајући политичке стране, он читаоцима пружа прилику да се увере у корупцију и бесмисленост готово сваке власти, без обзира на политички програм. На емотивном плану, Чедомир се препушта околностима и бира лагоднији пут. Он потискује своја најдубља осећања према Вишњи, не жели да се бори за њихову љубав јер би тај избор у будућности довео до нових егзистенцијалних борби. Његова малодушност и недостатак срчаности води га ка кобној одлуци о самоубиству. На крају, Чедомир почиње да сумња у сопствени рад. Наука је била оаза смисла у којој је читавог свог живота био спокојан и безбедан. Дакле, љубавни крах га је довео до отуђења од других људи, али је интелектуални пораз био разлог да се Чедомир отуђи и од самога себе. Тачније, да постане свестан понора у који је доспео. Дилеме у вези са филозофским концептом у који је дубоко веровао, интензивирале су се после другог повратка из Француске, особито након последњег сусрета са Вишњом која га га је, коначно, заувек напустила. Остајући сам са собом и својим

рукописом, Чедомир признаје да је „залутао“ у настојању да изведе своју позитивистичку филозофску конструкцију и заврши докторску тезу. И још једном, дозвољава да случај управља његовим животом. У тренутку његовог очаја и интелектуалне немоћи, у собу улази газдарица тражећи папир за потпалу. Чедомир јој даје готово цео свој рукопис. Након овог неразумног чина, обузет мржњом према свету и самоме себи, грозничав и раздражен, Чедомир у фиоци стола проналази револвер.

Готово по правилу, у одсудним тренуцима Чедомировог живота, писац користи симболе. Можда је један од најупечатљивијих симбола управо слика коња кога рабација злоставља баш испред Чедомировог прозора. У питању је чистокрвна и племенита животиња која је због својих болесних ногу, уместо да буде хваљена и негована, завршила као најобичније теглеће кљусе. Тачније, Чедомир је данима пратио драму бића које је могло бити најбриљантније међу својом врстом, али је, услед несрећних животних околности, постало предмет поруге и жртва тортуре бесловесних људи. Некада горда животиња спустила је своју лепу главу и понизно примала ударце. У судбини чистокрвног „арапа“ Чедомир Илић је угледао своју судбину. Он није желео, није могао да се помири са оним делом себе који би се „спустио на општи ниво“. Те ноћи, када је Чедомир одузео себи живот, његова једина права љубав, Вишња, сањала је свадбу. Сан је био сублимација њених потиснутих и непризнатих жеља и жудњи. Само те ноћи је у Вишњи било будно тело које је грозничаво тражило Чедомира. На

размеђи ноћи и дана, мртвих и живих, Вишња и Чедомир су били једно.

У роману *Чедомир Илић* љубавна прича младог дошљака је наративна потка у коју су уткане друге, врло значајне сижејне нити које творе структуру Ускоковићевог дела. Пратећи Вишњу, приповедач нам приказује друштвене (не)прилике у варошици из које она долази, при чему се особито обраћа пажња на положај жена у српском друштву. Фигура учитељице (Вишња, Аница, Каја), дакле, жене која је одлучила да се образује и свој живот посвети унапређењу заједнице, а која није адекватно вреднована у друштву, указује на континуитет ове теме у српској књижевности (Д. Гавриловић, С. Ранковић). У лику Радоја Остојића, који је такође био заљубљен у Вишњу, Ускоковић је отелотворио тип делатног јунака, критичара постојећег поретка, изумитеља који је у учмалој паланачкој средини, неминовно осуђен на пропаст. Коначно, Чедомиров пут од паланачког чуда од детета до просечног гимназијског професора са незавршеним докторатом, који своју диплому „продаје“ на београдском брачном тржишту, представља прилику да приповедач критички сагледа механизме на којима почива тадашње српско друштво. У том смислу, овај роман разоткрива неморал и корупцију која суверено господари у свим институцијама српског друштва и државног апарата. Управо таква држава и друштво које не препознаје сопствене проблеме, чине позорницу на којој се одвија драма младих јунака/јунакиња у роману.

Стога не чуди што се стиче утисак да су јунаци и јунакиње, иначе припадници исте генерације, у роману *Чедомир*

Милутин Ускоковић

Илић кажњени због својих идеала или због својеврсне прелести индивидуалног у њима. Чедомир је платио најскупљу цену због својих заноса и својих немоћи. И нарочито, због свести о својој немоћи и слабости. Чедомир је модерни „човек двоумице“, човек који зна да је изгубио равнотежу. Тамо где је Чедомир Илић (јунак) изгубио своју битку, роман *Чедомир Илић* је извојевао победу и заузео значајно место у историји развоја модерног српског романа.

Др Кристина Стевановић

ЧЕДОМИР ИЛИЋ

I

У суботу 9. јула 1900. године, Чедомир Илић, главно лице овог романа, корачао је лагано својим уобичајеним путем из Библиотеке на Теразије, па Крунском улицом на Врачар, где је давао лекције једном гимназисту. Било је око пет сати предвече. Дан је био као сваки летњи дан. Улице се сивеле од прашине. Из њих је била још топлина јаке дневне припеке. Ипак се осећало нешто свежине од ветра који се дизао са запада и наносио покоји облак. Света је било пред кафанама, по тротоарима. Врапци се чули на крововима, у олуцима. Један шегрт је ишао средином улице, носио на глави трубу од фонографа и певао колико га грло доноси једну орфеумску песму која је тада била у моди.

„ОвOME је све равно до Косова!“, насмеја се Илић у себи.

Он је био студент филозофије, врло висок, готово цигљав, али млад, пријатних, мушких црта, буљавих очију, које су у тренуцима живости изгледале као да хоће да искоче из главе, обучен нешто немарно, са краватом која

се пела уз потиљак, руку завучених у џепове од панталона, сигуран у себе, у своју будућност, у добро које ће чинити својим суграђанима, Србији, можда целом човечанству.

Кућа у којој је држао кондицију налазила се при врху Крунске улице. То је било код једног гимназијског професора, Јована Матовића, познатог опозиционара, који је осуђен као велеиздајник и сад се налазио у Пожаревцу, на робији. Његова жена, кад се тако нашла изненада без мужа и прихода, повукла се у једну кућицу из дворишта, и ту, од онога што јој је остало од мираза, живела са децом, скромно, тешећи се да то неће увек тако трајати. Имала је четири детета: најстарију ћерку, Параскеву, која је имала шеснаест година, храмала на леву ногу, и којој су њено необично име – име професорове мајке, сељанке – променили, тепајући јој: Бела. После ове девојке, дошао је Младен, бистар дечко, али ленштина, склон свима слабостима простог народа, као да су у њему васкрсавали преци његове мајке, ћерке Цинцарина, ханџије на цариградском друму, који се доцније обогатио, и оца, родом из једног златиборског села, чији се отегнути нагласак и говор кроз нос одржавао још после толикогодишњег аклиматисања у Београду. Младен је био пао у трећем разреду из два предмета – освета реакције! – како је смело тврдио – те га је Илић поучавао за скромну награду. Ову платицу надокнађивала је госпа Матовићка у пажљивом опхођењу, у слатком и кафи, комплиментима и у киселој штрудли с маком сваког празника. Ту повучену опозиционарску породицу допуњавале су још две девојчице, близнакиње, с црвеним тракама у коси, слободне, радознале и пуне прича о мачки, кокошима и ђаволу.

Ту, у Крунској улици, изненади се импровизовани учитељ кад пред једном приватном кућом спази два војника на стражи, с ножем на пушци. Иза њих се шаренеле две покретне стражаре од дасака, обојене у српску тробојку и с дрвеном јабуком на врху.

„Шта му је то сад?“, упита се Чедомир несвесно.

Толико је пута пролазио поред те зграде, а никад није приметио да у њој седи неко кога треба чувати. Управо, та му је кућа тек тада пала у очи. То је била нова грађевина, налик на извесне београдске куће подигнуте пре двадесетину година за становање једне отменије породице. На углу који је правила Крунска улица са другом попречном улицом, једноспратан, с доста високим сутереном, обојен жућкастом бојом која прелази у ружичасту, с мрким шалонима што су били дискретно спуштени и с фигурама купидона који држе венце испод прозора, овај је дом чинио леп и отмен утисак у гомили других рабатних кућица које су тада испуњавале тај крај.

Млади човек није волео да има посла с војском, те пређе на другу страну, где се уздизао неки плот, накривљен, труо при земљи, побелео од кише и времена. Велики џбун јоргована надвишавао је ограду и пружао своје гране, са широким лишћем, ка улици и сунцу. Илић се ипак окрену и погледа у војнике, у њихове дрвене стражаре, па онда у кућу, али испод ока... као да га се то ништа не тиче. Редови, млади момци у озбиљној, плавој униформи, држали су пушке о рамену и бленули неодређено у празнину улице. Кроз широм отворена главна врата, на средини куће, виделе се простране степенице, једна сивкаста, уска, луксузна

простирка, два зелена суда с тропским биљкама уврх степеница и, најзад, унутрашња врата, чија су окна од извезена стакла спречавала поглед да продре даље.

– Можда је какво посланство! – одговори младић самом себи.

Тек на кондицији дозна за велику новост која се још од подне шапутала по породицама ближе Двору и министарским канцеларијама.

– Краљ се верио! – дочекала га је Бела у кујни, у коју се прво ступало при улазу у велеиздајников стан.

И то није било све... Верио се са њиховом сусетком, *женом из народа*, удовицом једног инжењера, бившом дворском дамом своје мајке, старијом од себе десет година. Влада није одобрила краљев поступак, схватила га као скандал и поднела оставку. Председник кабинета, који се налазио на страни у бањи, придружио се телеграфски одлуци својих колега. Краљ Отац, који се такође бавио у иностранству, није крио огорчење на свог сина. Војсци је наређено да чува границу и, под претњом смрти, да не допусти краљевом оцу улазак у земљу. Реакција је пала. Њени главни стубови скрхали се као од стакла. Краљ се сад, природно, обраћао народу, чинио обећања, одрицао се досадашњих доглавника који су га изневерили. Као прво што се очекивало, била је амнестија политичких криваца.

Све је то Бела испричала Илићу брзо, без везе, задихано, као да је онај младић краљ отац или неки активни политичар, какав фактор тих догађаја, којима ће он дати овакав или онакав ток. Она је била врло весела, отварала јако своја нешто бледа уста, заборављала на своју сакатост,